LUND UNIVERSITY

Gotlands guldålder

Kyrkor, konjunkturer och korståg

Wienberg, Jes

Published in:
Gotländskt Arkiv

2000

Document Version:
Förlagets slutgiltiga version

Link to publication

Citation for published version (APA):
Wienberg, J. (2000). Gotlands guldålder: Kyrkor, konjunkturer och korståg. *Gotländskt Arkiv*, *72*(2000), 69-84.

Total number of authors:
1

Creative Commons License:
Ospecificerad

General rights
Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:
Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.
• Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
• You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
• You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: https://creativecommons.org/licenses/

Take down policy
If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Gotländskt Arkiv 2000

Gotlands guldålder – kyrkor, konjunkturer och korståg

Jes Wienberg

Megalomani

Är det en stor snigel, som kryper ut ur sitt skal? Är det ett smörlager för den europeiska unionen? Nej, det är Källunge kyrka (bild 1) på Gotland. Här har en liten romansk lantkyrka utvidgats med ett enormt gotiskt kor. Det är mycket större än resten av kyrkobyggnaden (Hegardt i SvK Gotland II,1935 s 207ff; Svahnström 1964; Lagerlöf & Svahnström 1991 s 181ff). Avsikten var att förnya hela kyrkokroppen, som i så fall hade blivit en av de största på Gotland. Men planen fullbordades aldrig. Fundament lades ut utanför de gamla romanska murarna, men byggandet fortsatte inte. Något avbröt denna kyrkliga megalomani.

Källunge kyrka är kanske extrem, men den är långt ifrån det enda exemplet på "Capellas Imperfeitas", som kyrkorna kan kallas efter ett ofullbordat kapell i Portugal. På Gotland finns 11 "klövsadelkyrkor", där ett stort kor vittnar om avbrutna ambitioner. Här finns 11 "torso-kyrkor", där en igenmurad båge avslöjar, att ett torn eller ett långhus (som i Västergarn) varit påtänkt. Och här finns 12 "kutryggskyrkor", kyrkor med gamla, låga torn, där förnyelsen har upphört (Roosval 1945 s 311ff). Alla de ofullbordade kyrkorna ligger på landet. Inga står att finna i Visby.

Mellan 1100 och 1400 förändrades Gotland mer radikalt än kanske någon annan region kring Östersjön. Ifall vi associerar europeisering i medeltiden med stenbyggnader, städer och kyrkor, blev Gotland verkligen europeiskt. Men denna överdrivna utveckling avbröts. Det intensiva byggandet avtog och upphörde så småningom. En mäktig vind hade blåst över ön och efterlämnat stenkyrkor, stenhus, stentorn, en lång stenmur och en massa byggen, där arbetet inte blivit slutfört. Idag har så Gotland blivit ön som attraherar inte bara medeltidsarkeologer som jag själv, utan även tusentals turister varje år, som beundrar de ännu stående eller förfallna minnesmärkena från en gyllene tid. Och de många monumenten sätter igång tankarna.

Uppgång och fall

Varför föll det romerska riket? Vad hände med Mayakulturen? Varför föll Konstantinopel? Vad hände med Habsburgarnas Spanien? Varför upplöstes det brittiska koloniväldet? Varför kollapsade Sovjetunionen? Vad hände med den svenska modellen? Ja, varje gång en så kallad högkultur, civilisation eller ett imperium har upplösts, undrar vi med både nyfikenhet och fruktan, *varför* detta hände. Kan det ske med vår egen civilisation, med vårt eget liv? Filosofer, historiker och arkeologer har tänkt och skrivit om kulturers, civilisationers eller stormakters förgänglighet lika länge som filosofi, historia och arkeologi har existerat – från Herodotos till Edward Gibbon, och från Oswald Spengler till Paul Kennedy (t ex Culbert 1973; Kennedy 1987; Tainter 1988; Thomson 1998).

Bild 1. Källunge kyrka. Foto från 1964 av Gunnar Svahnström.

Världen är fylld med ofullbordade byggnadsverk, vetenskapliga verk, romaner, symfonier och målningar, som vittnar om, att tiden, pengarna eller förmågan inte har räckt till, eller att behovet obönhörligen har ändrats med tiden. Om inte annat, så har kriget, pesten eller döden tvärt satt stopp för ambitionerna. Utopiska intentioner konfronteras med jordnära realiteter (jfr Wienberg 1986 s 219f). Här är några arkitektoniska exempel från när och fjärran.

Kyrkan i Skanör vid den skånska sillmarknaden fick ett nytt stort kor, som blev högre än långhuset. Förtagningar i murverket visar, att avsikten var att fortsätta byggandet. Den oavslutade förnyelsen av kyrkan kan således vittna om sillmarknadens minskade betydelse. Det märkliga är emellertid, att korets dendrokronologiska datering till omkring 1440 placerar byggandet långt senare än vad som är den traditionella uppfattningen av tiden för marknadens nedgång (Ersgård 1988 s 117ff). I Siena i Toscana beslutade stadens styre 1339 att utvidga katedralen, men planerna måste överges. Ett nytt stort långhus skulle uppföras, och den gamla kyrkans kor och lång-

hus skulle göras om till tvärskepp i den nya kyrkan. I tävlan med Orvieto och Florens skulle domkyrkan i Siena bli den största i Västeuropa. Men efter en serie olyckor – en ostabil konstruktion, enorma utgifter, missväxt, pest, överfall samt stadsstyrets sammanbrott – avbröts det ambitiösa byggandet 1357 (McIntyre 1992 s 91ff). Katedralen i Beauvais i Frankrike var tänkt att bli den hitintills högsta, men står nu som en lemlästad gigant. Koret uppfördes med valv i en ofattbar höjd, men efter en kollaps 1284 upphörde byggandet. Ännu en byggnadskampanj, som inleddes omkring 1500, upphörde efter en kollaps, nämligen då centraltornet störtade ner 1573. Tekniken var ännu otillräcklig för de himmelska ambitionerna (Murray 1989).

Slutligen kan nämnas domkyrkan i Köln i Tyskland, där byggandet, som inleddes 1248, till sist ställdes in 1560. Då stod enbart koret och tvärskeppet under tak, och det södra tornets nedre tredjedel var uppfört. Renässansen hade gjort katedralens arkitektur omodern, pengarna var otillräckliga, och reformationen hade försatt den katolska kyrkan i kris. Katedralen fullbordades emellertid 1842-80 delvis efter bevarade teckningar, men nu som en symbol för det nya tyska kejsardömet (Wolff 1986 s 7ff, 93ff).

Men åter till Gotlands medeltida megalomani. Hur ska vi förstå Gotlands uppgång och fall? Eller med andra ord, varför fick Källunge kyrka ett sådant gigantiskt kor? Och varför fullbordades kyrkan aldrig efter planerna?

Från silverskatter till stenkyrkor

Gotland är rikt på skatter från vikingatiden. Från perioden ca 800 till 1140 är således ungefär 700 skatter med guld och särskilt silver kända (bild 2). Och 2/3 av alla silvermynt från vikingatiden som är kända i Sverige är funna på Gotland. Det anses, att det ursprungliga antalet skatter måste ha varit mellan 2000 och 8000. Silvret grävdes ned eller gömdes på gården. Men här upphör enigheten. Det finns nästan lika många tolkningar av *hur* silvret kom till Gotland, *varför* det grävdes ned, och *varför* det inte togs upp igen, som det finns förklaringar till romarrikets nedgång och fall. Kom silvret från handel, plundring eller tributer? Grävdes det ned på grund av krig, som besparingar eller som offer? Representerar silvret handelskapital, råvaror, brudgåvor, en "primitiv" ekonomi eller enbart goda bevaringsförhållanden? (Stenberger 1958 s 307ff; Östergren 1989 s 23ff, 235ff; Burström 1993)

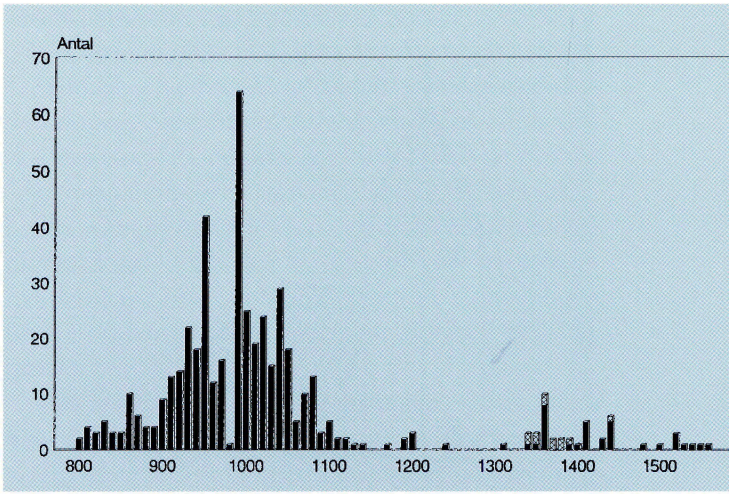

Bild 2. Antal skattfynd per årtionde på Gotland under perioden 800-1570. Efter Jonsson 1997.

När vi kommer fram till medeltidens Gotland blir situationen annorlunda. Åter används den materiella kulturen som ett mått på rikedom, men även om skattfynden minskar, är alla eniga om, att välståndet är ett faktum, och om hur överskottet uppstod. Rikedomen avspeglas i den enorma byggaktiviteten mellan ca 1150 och 1350. Och ursprunget för överskottet var Gotlands centrala position i transithandeln i Östersjön. Med andra ord: handeln är förklaringen, och byggandet är måttstocken (t ex Westholm 1997).

De medeltida kyrkorna är välkända för var och en, som besöker Gotland: 16 kyrkor i eller vid Visby, 95 kyrkor på landsbygden, därtill Roma kloster och 5 kapell. De flesta kyrkor byggdes om och utvidgades åtskilliga gånger (bild 3). Och kyrkorna utsmyckades i rikt mått med stenskulpturer, kalkmålningar, glasmålningar och inventarier, och de fick en mängd gravstenar. Vad vi ser här, är de mest avancerade eller

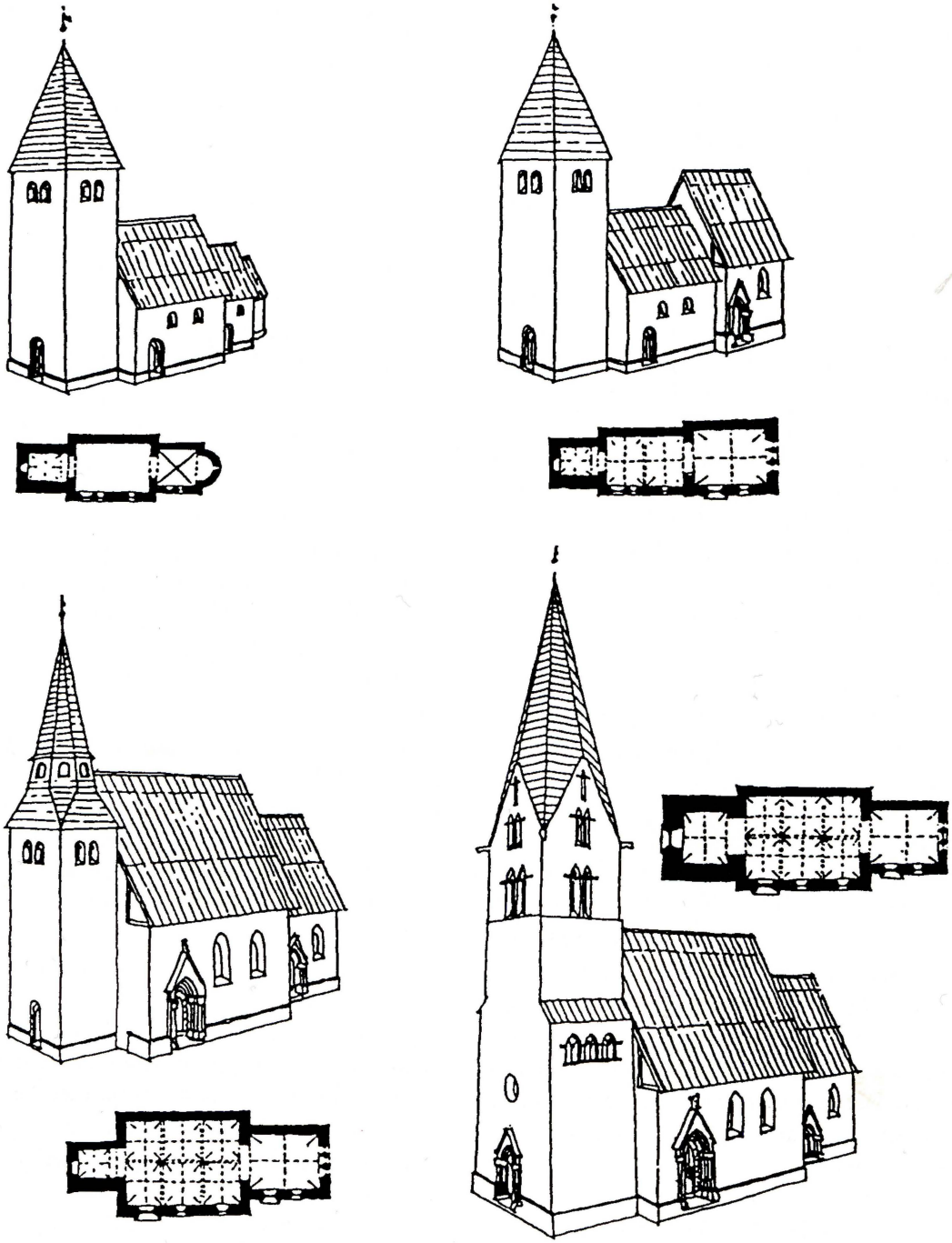

Bild 3. Kyrkornas utveckling på Gotland under medeltiden. Efter Lagerlöf & Svahnström 1991.

konstfärdiga kyrkorna i hela Skandinavien (Lagerlöf & Svahnström 1991).

I Visby finns dokumentation av 200-300 medeltida stenhus, varav ca 30 är bevarade i ursprunglig höjd med Gamla Apoteket som det mest monumentala exemplet (Falck 1982 s 186; 1990 s 87; Engeström 1986 s 301). Det ursprungliga antalet stenhus i Visby *kan* emellertid ha varit upp emot ca 600 (Engeström 1988 s 139). Medeltidens Visby omgavs av stadsmuren, som fullt utbyggd var ca 3,4 kilometer lång, med inte minre än 29 marktorn och 22 eller 23 sadeltorn (Eckhoff & Janse 1922-36; Falck 1995). Och på landet utanför stadsmuren känner vi till ca 175 gårdar med stenhus, där Stora Hästnäs och Kattlunds är välbesökta exempel. 17 kastaler är kända på Gotland, varav Kruttornet ingick i stadsmuren. Till detta kommer åtskilliga stenportaler och grindstolpar (Svahnström 1953; 1976; Qviström 1995; Prahl 1996). Det stora flertalet av kyrkorna är bevarade, liksom det mesta av stadsmuren, medan flertalet stenhus och kastaler är ombyggda, lagda i ruiner eller nedrivna.

Välståndet på medeltidens Gotland skapades alltså genom handel och spenderades i byggande. Striden eller konflikten i forskningen gäller då istället, *när* och *varför* högkonjunkturen avtog.

Från Gud till Erik av Pommern

De ofullbordade kyrkorna, de övergivna stenhusen på landet och Visbys ruiner har tilldragit sig folks nyfikenhet genom århundraden. Förklaringarna till nedgången har varit många. Även Gud har måst bära ansvaret, eller för att citera ståthållarinnan i Nederländerna ca 1525: "Fordom var Visby Östersjöns förnämsta handelsstad, och nu ligger den i ruiner, vilket är Guds vilja. Därmed vill han visa, att på denna jord finns där inget, som man med säkerhet kan förlita sig på."(Tortzen 1961 s 5)

Bortsett från denna hänvisning till Gud har det funnits 5 huvudförklaringar till Gotlands tillbakagång: 1) handel, 2) inbördeskrig, 3) pest, 4) invasion och 5) skatter. Och ofta förekommer en cocktail, där flera förklaringar blandas, som för att vara säker på att inte glömma någon faktor (t ex Lagerlöf 1975 s 35, Öhrman 1994 s 94, 116ff och Westholm 1997).

Historiker har framhävt handeln som den avgörande faktorn. Skolläraren Alfred Theodor Snöbohm skrev således i "Gotlands land och folk", att det var "den omständigheten att handeln sökte sig nya vägar, hvilka ej längre berörde Gotland, det var den omständighet, som – i det den beröfvade Visby naturen av handelscentrum – hufvudsakligen och ohjelpligen bragte staden på fall" (Snöbohm 1897 s 146f, 171 citat).

Vad angår tiden för tillbakagången, så har Hugo Yrwing och senast Detlef Kattinger pekat på en gradvis tillbakagång för Gotlands deltagande i transithandeln från 1250-talet eller 1270-talet och vidare genom 1300-talet med hänvisning till skriftliga källor. Orsaken till denna nedgång skulle vara konkurrensen från andra städer, särskilt Lübeck, Riga och Reval/Tallinn. Och 1286 seglade den första skutan förbi ön utan att angöra hamn. Gotlands kust eller Visby behövdes inte längre som transithamn, när stora koggar kunde segla längs den Baltiska kusten eller direkt över Östersjön. Kapitalstarka tyska konkurrenter tvingade först de gotländska handelsbönderna, och senare också Visby, ut ur marknaden, hjälpta av motsättningarna mellan landet och staden (Yrwing et al. 1960; Yrwing 1978a s 138ff; 1986 s 62, 117ff, 143ff, 191f; Kattinger 1992 s 138f).

1288 utbröt krig mellan Visby och den gotländska landsbygden. Bakgrunden till konflikten var troligen uppbyggnaden av stadsmuren. Muren markerade en urban identitet genom att såväl materiellt som symboliskt avgränsa staden från landet. Och kanske mer avgörande, den gjorde det lättare att lägga tull på produkter från landsbygden. Konsthistorikern Johnny Roosval framhävde till att börja med betydelsen av Valdemar Atterdags invasion, men kom senare att uppfatta inbördeskriget som vändpunkten, som försvagade handelsbönderna. I båda fallen hänvisade han till kyrkobyggandets nedgång eller upphörande som argument (Roosval 1911 s 200f; 1950 s 41).

Den mest spridda förklaringen till nedgången är invasionen 1361 under ledning av den danska kung-

en Valdemar Atterdag. I ett eller flera slag slaktade hans armé en mängd dåligt utrustade unga och gamla människor från landet, medan Visbys borgare tittade på i skydd av muren. Därefter överlämnade Visby sig, blev kanske kraftigt beskattad, men behöll sina privilegier.

Valdemar Atterdags invasion har skapat grogrund för en rik flora av sägner, som kan återupplevas varje år sedan 1984 i den populära "Medeltidsveckan" (Säve 1959-61, II s 438ff; Jonsson 1990; Gustafsson 1998). Som en dramatisk höjdpunkt står här brandskattningen, som skildras i Carl Gustaf Hellqvists berömta historiemålning "Valdemar Atterdag brandskattar Visby" från 1882. Målningen har nu en central placering i medeltidsutställningen i Gotlands Fornsal i Visby och förekommer ofta i historieböcker samt på vykort (Rudnert 1989; 1991 s 175ff).

Tydligast i sin syn på händelserna är medeltidsarkeologen Bengt Thordeman i "Invasion på Gotland 1361". Thordeman, som undersökte massgravarna vid Korsbetningen utanför Visbys murar, skrev i skuggan av andra världskriget: "Från att under vikingatiden och den äldre medeltiden ha höjt sig till en rikedom och en kulturell förfining, som saknar motstycke bland Östersjöns strandägare, störtades landet plötsligt och oförberett in i en kamp, som nästan med ett slag omintetgjorde vad århundraden byggt upp. Den 27 juli 1361 är i Gotlands historia det datum, som framför andra kräver att ihågkommas." (Thordeman 1944 s 5)

I två inspirerande artiklar på 1980-talet har kulturgeografen Sven-Olof Lindquist gjort en något annorlunda tolkning av nedgången. Först och främst avvisas handeln som oberoende variabel. Förutsättningen för handel är investeringar i hamnar, försvar och skepp. Lindquist argumenterar för, att orsaken till att de gotländska bönderna kunde delta i den räntabla pälshandeln, var den relativt låga beskattningen. Skatterna på Gotland var betydligt lägre än på det svenska fastlandet. Den låga nivån tillät bönderna att ackumulera kapital, som kunde återinvesteras i handel. Och det var först, då kung Erik av Pommern 1412 lät bygga Visborgs slott och ökade skatterna tiofaldigt eller mer, som möjligheten för den gotländska handeln och välståndet ödelades. Enligt Lindquist blomstrade Gotland också under hela 1300-talet, men i nya former. Böndernas deltagande i transithandeln ersattes av en lokal handel mellan landsbygden och Visby. Lindquist såg, eller ser kanske, 1300-talets välstånd speglat i de relativt få, men mycket stora byggnationer, där koret i Källunge är ett exempel. Orsaken till att byggandet upphörde skulle istället vara digerdöden, som kom till Visby 1350. Som en konsekvens av den minskade befolkningen ökade lönerna till nivåer, som medförde att borgarna och bönderna inte längre klarade av att betala hantverkarna. Endast klostren i Visby kunde klara av ett fortsatt byggande (Lindquist 1984; 1988).

Gud, handeln, inbördeskriget, invasionen, pesten eller skatten – alla är de tänkbara förklaringar, även om Guds vilja är svår att värdera utanför (ja, även inom) en religiös sfär. Förklaringarna är också tidstypiska: Guds vilja som en levande realitet på 1500-talet; handeln som en dynamisk faktor mot bakgrund av vår egen tids erfarenheter; inbördeskrig mellan landets egna invånare som ett ständigt hot mot välfärden i ljuset av konflikterna, först mellan ståndssamhällets bönder och frälse, sedan mellan industrisamhällets arbetstagare och arbetsgivare; pesten som den plötsliga och dödliga katastrofen med ny aktualitet efter AIDS-epidemin; den eviga risken för invasion av svenska kuster, inledningsvis av baltiska pirater, sedan av Danmark eller Ryssland, så småningom Tyskland och nu senast Sovjetunionen; och skatterna som ett hot mot välfärden i linje med den politiska kritiken sedan 1970-talet av det höga svenska skattetrycket.

Som dansk arkeolog i Sverige, som har följt nedmonteringen av den svenska modellen, vill jag nu lägga fram ytterligare en förklaring, som lägger skulden på gotlänningarna själva. Men först en närmare titt på kronologin på Gotland. För det är genom konfrontation med källmaterialet, med byggandets konjunkturer, och inte genom känslighet för teoretiska trender, som det avgörs, vilken förklaring som är mest övertygande.

Kronologier

Utan trovärdiga dateringar, som kan visa, vilka fenomen som är samtidiga, och vilka som följer efter varandra, är det inte möjligt att beskriva och tolka förändring. Det tämligen tråkiga, men avgörande problemet, är således kronologin. Förutsättningen för att avgränsa relativt snäva perioder är emellertid bättre på Gotland än i de flesta andra områden. Kyrkorna kännetecknas här av markanta byggnadsfaser, som kan placeras i en stilhistorisk utveckling. Här uppträder också dateringar i skriftliga källor, och dendrokronologiska prover har tagits. Men källvärdet av texternas årtal är oklart. Konsthistoriens stildateringar är fastlagda med hänsyn tagen till såväl de skriftliga källornas årtal som till den historiskt kända utvecklingen. Och dendrokronologin är omtvistad. Vid närmre granskning framstår kronologin på Gotland som en koloss på lerfötter.

I prosten Hans Nielssøn Strelows "Cronica Guthilandorum" från 1633 nämns dateringar av kyrkorna på Gotland (Strelow 1633). Årtalen *kan* härröra från äldre uppteckningar. Dateringarna är påfallande tidiga, och bör, om de är korrekta, huvudsakligen representera en första generation av trä- och stenkyrkor. Något senare dateringar uppträder i en medeltida taxuslista, som är känd i två versioner, dels Linköpingsversionen från 1500-talets början, och dels Visbyversionen från 1585 (SRS III 2 s 290ff; Steffen 1933 s 55ff). Om dateringarna är trovärdiga, *kan* de syfta på stenkyrkorna och deras ombyggnader.

Med hjälp av ett par skriftliga källor är det således möjligt att konstruera en absolut kronologi för kyrkobyggandet (bild 4). Men trovärdigheten och betydelsen av årtalen är särdeles omdiskuterat. Dateringarnas ursprung och riktighet är oklar. Variationer förekommer i de förvirrande många avskrifterna, liksom uppenbara felaktigheter. Och det är inte entydigt, vilka händelser, byggnadsfaser, invigningar eller visitationer de enstaka årtalen skulle kunna representera (Lundmark 1925; Roosval 1933; Thunmark-Nylén 1980; Kyhlberg 1991 s 145ff; Wase 1995).

Konsthistorikern Johnny Roosval har utfört det grundläggande dateringsarbetet med hjälp av traditionell stilanalys i "Die Kirchen Gotlands" (Roosval 1911). Dateringarna har reviderats av Roosval själv och av Erland Lagerlöf och Gunnar Svahnström i deras översiktsverk "Gotlands kyrkor" (Roosval 1950; Lagerlöf & Svahnström 1991). Den konsthistoriska uppfattningen av byggnadsaktiviteten vid de stående lantkyrkorna har summerats av Sven-Olof Lindquist i ett diagram (Lindquist 1984 s 145ff, bild 5; 1988 s 46ff, bild 4). Och kyrkobyggandet ska här presenteras efter ungefär samma principer (bild 5), men uppdelat på Visby och landsbygden, och med hjälp av upplysningarna i den senaste utgåvan av "Gotlands kyrkor" (Lagerlöf & Svahnström 1991).

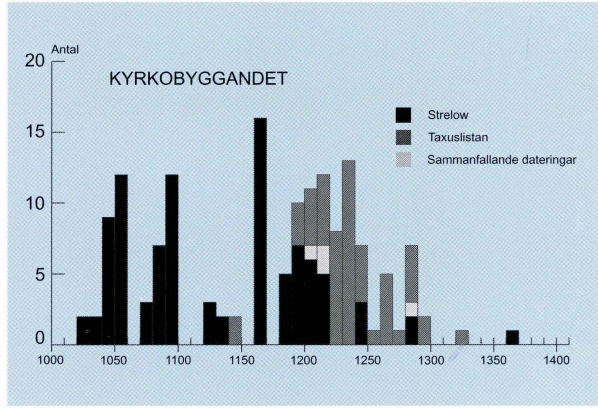

Bild 4. Kyrkobyggandet på Gotland enligt dateringarna hos Strelow 1633 och Taxuslistan i Visbyversionen från 1585.

Bakom de stilhistoriska dateringarna skymtar dock årtalen hos Strelow och i taxuslistan med ständiga försök till en harmonisering mellan källornas utsagor. Dessutom finns en tendens till att datera byggandet i förhållande till en etablerad historisk ram. Byggandet placeras således medvetet före eller efter årtal som 1288, 1350 och 1361.

Nya dateringsmetoder, som är oberoende av etablerade årtal, stilanalyser och historiska händelser, är nödvändiga. Och under det senaste årtiondet har ett stort antal dateringar publicerats av två dendrokronologer, som båda har varit aktiva på Gotland. Men också här har trovärdigheten och betydelsen diskuterats av flera orsaker: resultaten stämmer inte överens

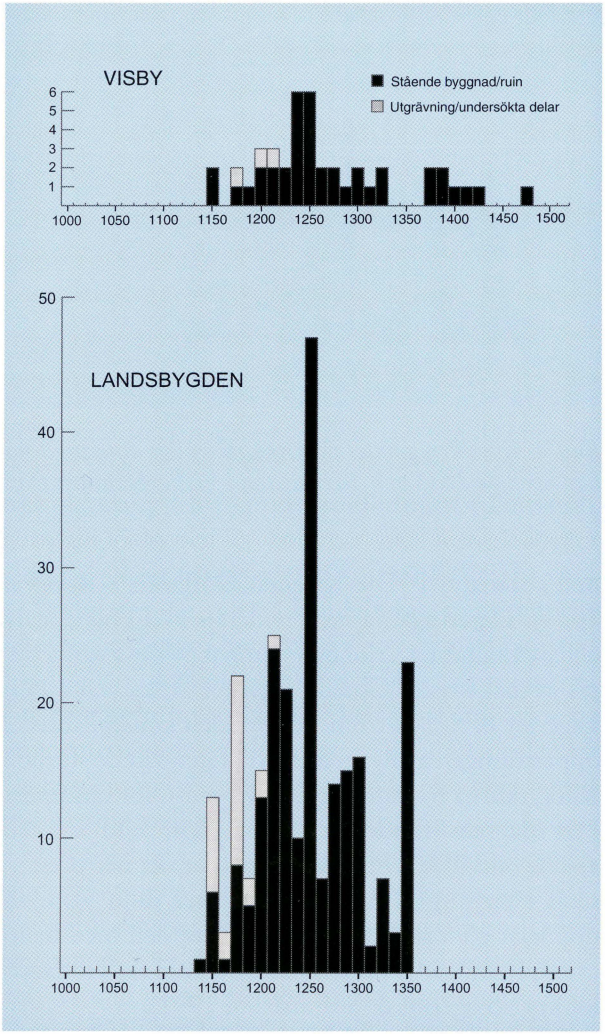

Bild 5. Kyrkobyggandet på Gotland enligt konsthistoriska dateringar: a) Visby, b) landsbygden. Diagrammet visar antal kyrkor per period, då byggande (uppförande, om- eller tillbyggnader) pågick. Också byggandet känt enbart från utgrävningar eller t ex återanvända portaler är medtagna. Ritat mot bakgrund av upplysningarna i Lagerlöf & Svahnström 1991.

inbördes, direkta fel förekommer, precisa upplysningar saknas ibland om platsen för provtagningen, och de nya dendrokronologiska dateringarna avviker stundom radikalt från de konsthistoriska dateringarna (Bartholin & Kriig 1992; Bråthen 1995; 1998a; 1998b; Lagerlöf 1997; Lindqvist 1997; Bartholin 1998; Westholm 1998; notera att Bråthens dateringar äldre än 1370 ska korrigeras genom att addera 9 år jfr Bråthen 1998b, vilket inte var känt för Lindqvist 1997 och Westholm 1998).

Dateringen av Källunge kyrka illustrerar det kronologiska problemfältet: Strelow anger årtalet 1072 och taxuslistan 1209, medan dendrokronologiska dateringar ännu saknas. Dateringen av det romanska långhuset har då varierat mellan 1209 (Brunius 1865 II s 226), ca 1100-50 (Roosval 1911 s 100f; Lagerlöf & Svahnström 1991 s 181) och 1072 (Hegardt i SvK Gotland II, 1935, s 214). Och dateringen av det mäktiga koret visar en lika stor spännvidd – "efter femtonde seklets början" (Brunius 1865, II s 226), ca 1390 (Lundberg 1940 s 571), "1300-talets förra del och mitt" (Lagerlöf & Svahnström 1991 s 181f), ca 1305 (Roosval 1911 s 187ff), kring 1288 (Roosval 1950 s 135), före 1288 (Söderberg 1966 s 147) och 1270-talet till 1288 (Hegardt i SvK Gotland II,1935, s 225). Mest ingående är en vägledning av konsthistorikern Gunnar Svahnström, där koret anses påbörjat omkring 1300 och byggandet avbröts senast 1316, då koret blev använt till begravningar. Sedan skulle grundmurarna till fortsättningen ha lagts ut på 1340-talet och byggandet slutligen avbrutits 1350 eller 1361 (Svahnström 1964 s 6f). Men är i det här fallet de nyaste eller de mest utförliga värderingarna mest trovärdiga?

För en värdering av kyrkobyggandet på Gotland som helhet har vi tills vidare två kronologiska utgångspunkter – en på grundval av några tveksamma skriftliga källor, och en på grundval av stilhistoriska studier, som har varit påverkade av de skriftliga källorna.

Strelow och taxuslistan tillsammans visar ett ojämnt kyrkobyggande med intensiva perioder ca 1030-60, 1070-1100, 1130-50, på 1160-talet, och sammanhängande 1180-1300 med ett maximum på 1240-talet.

Konsthistorien visar en skillnad mellan kyrkobyggandet i Visby och på landet. I Visby pågick ett mer eller mindre kontinuerligt byggande vid stenkyrkorna mellan ca 1150 och 1325 med ett maximum kring

1250. Byggandet återupptogs (vid Drotten, S:ta Karin och S:t Nicolaus) efter ca 1375 och avslutades 1423 (förhöjning av västtornet vid S:ta Maria). Efter detta uppfördes enbart ett kapell (S:ta Gertrud) ca 1475. På landet pågick byggandet vid stenkyrkorna mellan ca 1140 och 1350, varefter det helt upphörde. Byggandet på landet kulminerade omkring 1250, men var även omfattande under perioden 1275-1300 och omkring 1350.

Enligt Lindquist skulle omfånget av byggandet kring 1350 kunna ha övervärderats. Omdateringen av ett nyckelmonument, nämligen det stora Mariakapellet vid Mariakyrkan i Visby, från 1349 tillbaka till tidigt 1300-tal, skulle förskjuta åtskilliga dateringar knutna till "Egypticus-mästaren" (Lindquist 1984 s 146; 1988 s 46ff; jfr Svahnström 1978 i SvK Gotland hf 175 s 162, 168). Den dendrokronologiska dateringen av tornet i Lärbro till 1340-42 (jfr Bartholin 1998), där tornet skulle tillhöra denna grupp, visar emellertid, att dateringar till omkring 1350 inte utan vidare kan flyttas.

Bilden av kyrkobyggandet kan kompletteras med de nya (korrigerade) dendrokronologiska dateringarna från Visby (bild 6). Kruttornet i Visby kan dateras till 1160-61, alltså samma år som Artlenburgtraktaten (en datering från tredje våningen till vintern 1151-52 + 9 år jfr Bråthen 1995 s 32f, 105). Stadsmuren byggdes sedan ut i flera omgångar. Från strandmuren saknas dateringar, men landmuren uppfördes med enstaka porttorn ca 1280-1300, byggdes till på höjden och fick mark- och sadeltorn på 1330-talet och ca 1350-70. Stenhusen med sina ombyggnader kan dateras till perioden ca 1200 till 1520, med flertalet ca 1240-1320 (jfr Lindqvist 1997 och Westholm 1998, men med korrigering av Bråthens dateringar).

Vid en jämförelse skulle dendrokronologiska dateringar från kastalerna och stenhusen på landet kunna vara av intresse, men tills vidare är bara ett fåtal dateringar kända: kastalen i Gammelgarn 1211, huset vid Bringes i Norrlanda ca 1242 och huset i Lauks vid Lokrume 1367-73 (Bråthen 1995 s 54ff, men korrigerat).

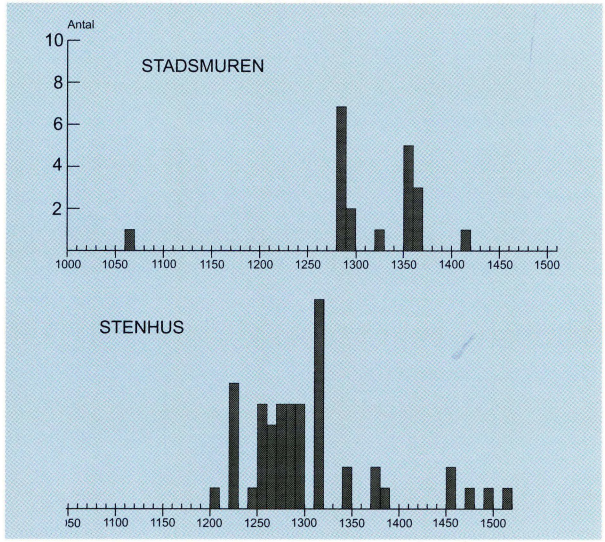

Bild 6. Dendrokronologiska dateringar med fällningsår: a) från Visby stadsmur inklusive Kruttornet, medan dateringar av återvunnet timmer, inbyggda hus samt en hakebössa är frånsorterade; b) från stenhus i Visby. Ritat mot bakgrund av Westholm 1998, men Bråthens dateringar är korrigerade.

Enligt Lindquist skulle nedgången i kyrkobyggandet strax efter 1300 kunna bero på utbyggnaden av Visbys stadsmur. Under de fortifikatoriska kampanjerna borde de flesta stenhantverkarna ha lämnat landsbygdens kyrkliga byggnadsplatser för att istället arbeta vid stadsmuren (jfr Lindquist 1988 s 48). Men med de nya dateringarna kan vi konstatera, att kampanjen vid stadsmuren under 1200-talets sista årtionden och vid mitten av 1300-talet sammanföll med en ökad byggnadsaktivitet vid kyrkorna på landet.

Slutligen kan vi parallellt med den arkitektoniska utvecklingen urskilja de många bevarade gravstenarna vid kyrkorna, där inhuggna årtal ger en säker datering. Med hjälp av upplysningarna i geologen Gustaf Lindströms "Anteckningar om Gotlands medeltid" kan vi teckna en preliminär bild av gravstenarnas kronologi uppdelad på staden och landet (Lindström 1892-95, II s 37ff). Vi kan då konstatera, att efter hand som byggandet avtog, ökade mängden gravstenar (bild 7). Flertalet av de daterade gravstenarna är från 1300-

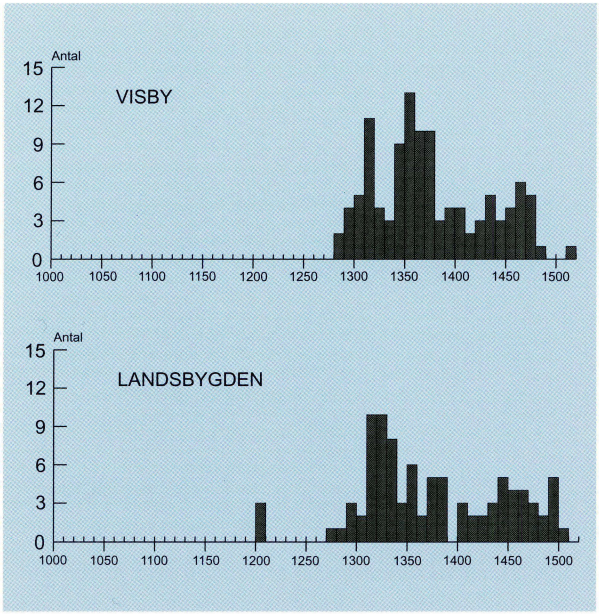

Bild 7. Årtalsdaterade gravstenar på Gotland: a) Visby, b) landsbygden. Ritat mot bakgrund av upplysningarna i Lindström 1892-95.

1400-talet. Bortsett från enstaka exempel omkring 1200 uppträder daterade gravstenar på landet från 1274 med ett maximum ca 1310-40. Och i Visby uppträder de från 1289 med ett maximum på 1310-talet och 1340-80. Men gravstenarnas tolkning får vänta.

Enligt min mening, när jag gör en värdering av dessa tabeller, kan årtalet som skall ihågkommas vid ett studium av Gotlands nedgång och fall i ett arkitektoniskt perspektiv inte vara 1412, 1361 eller 1350. Den avgörande tidpunkten måste vara vid vändpunkten, där uppgång övergår i nedgång. I ett kyrkoarkitektoniskt perspektiv ligger vändpunkten då omkring 1240-50, och i perspektiv av Visbys stenhus på 1270-talet eller omkring 1300. Vändpunkten, eller snarare vändpunkterna, ligger alltså långt före Erik av Pommern, Valdemar Atterdag, och tiden för pestens ankomst till ön. Vi landar istället i årtiondena omkring inbördeskriget med dess kulturella och militära konflikt mellan staden och landet.

Krigskonjunktur

Om förklaringen inte är handel, inbördeskrig, pest, invasion eller skatter, vad är den då? Mina två svar är korståg och kyrkor: Gotlands uppgång och fall sammanfaller med utvecklingen av korstågen i Baltikum. Och de imponerande byggnaderna på Gotland var inte enbart en måttstock för välstånd, utan också en begränsande faktor. Där Sven-Olof Lindquist hänvisade till beskattningen som hindrade ackumulationen av kapital, och därmed möjligheten att investera i handel, vill jag framhäva de överdrivna investeringarna i kyrkobyggande som en hämsko.

Gotlands högkonjunktur knyts normalt till öns centrala position i den fredliga transithandeln. Gotland var en förmedlare av främst pälsvaror från öst till väst, från Novgorod/Ryssland till Lübeck/Tyskland. Handel i all ära, men det är påfallande, hur Gotlands guldålder sammanfaller med korstågen vid Östersjön (översikt i Christiansen 1980), som i sig bara är ett av flera uttryck för en allmän europeisk högkonjunktur och expansion på 1100- och 1200-talen.

Vid tiden för de vendiska korstågen 1147-85 ser vi de första stenkyrkorna på Gotland. Men det är under de estniska och livländska korstågen 1198-1290, och de preussiska korstågen 1230-83, där största delen av Baltikum och Preussen erövras, som byggandet på Gotland ökar utöver det normala. Gotland avviker här från de flesta andra områden i Norden genom att romanska lantkyrkor i sten förnyas, och genom att stenhus uppförs både i Visby och på landsbygden.

Hitintills har få forskare berört detta perspektiv och när så skett har det varit kortfattat. Historikern Adolf Schück skrev i "Boken om Gotland", att "Visbys första blomstringstid stod i ett intimt samband med de 'korståg', som efter 1100-talets slut igångsattes mot Östersjökusternas hedniska folkstammar (finnar, kareler, ester, liver, letter, kurer och preussare)" (Schück 1945 s 188f). Johnny Roosval skrev i samma bok om gotlänningarnas neutralitet, handel, ja även vapenhandel med hedningarna, att "Allt detta bidrager till att förklara landsocknarnas förträffliga ekonomi, som i rikt mått kom de sköna konsterna till godo." (Roosval 1945 s 302) Arkeologen Gert Mag-

nusson har jämfört Visby med vapenproducenten Bofors. Gotland kan ha varit storexportör av vapen till hedningarna. Som argument nämner han dels några påvebrev, dels ett fynd i Smedjegatan i Visby på 1920-talet av ett lager med ca 7 500 m^3 smedjeslagg motsvarande 10 000 ton järn, och där lagret kan dateras till ca 1150-1250 (Magnusson 1989; 1995 s 67ff). Och nyligen har historikern Nils Blomkvist kommit till ungefär samma slutsats som Schück: "Enligt min åsikt var svärdsmissionen och krigskonjunkturerna i många avseenden anledningen till Visbys kraftiga tillväxt i början av 1200-talet." (Blomkvist 1997 s 56)

Det är belagt, hur korstågsfarare och pilgrimer använde Visby som bas på väg till och från Baltikum. Här kunde korstågsflottorna samlas, utrustas och övervintra. Ärkebiskop Andreas Sunesen, som var ledande i den danska erövringen av Estland, besökte Visby. Också biskop Albert av Riga var i Visby och kan kanske knytas till oktogonkyrkan Helgeand (eller S:t Jacob) (Yrwing 1978b; Gallén 1982). Och Roma kloster fick stora egendomar i Estland (jfr Wienberg under tryckning). Men när en påvlig legat var i Visby 1226 för att predika korståg, var varken danskar eller gotlänningar intresserade. Legatens iakttagelser kan vara orsak till, att påve Gregorius IX utfärdade ett brev 1229 med påminnelser 1230. I brevet befaller påven, att biskopen i Linköping, abboten i Roma och prosten i Visby ska förbjuda köpmännen på Gotland, att bedriva handel eller ge bistånd till hedniska folk längs Finska Viken och handelsvägen till Novgorod – kareler, ingrer, lappegunder och voter. Det framgår, att gotlänningarna har sålt vapen, hästar, skepp, livsmedel och andra varor till hedningarna (DS I 253, 254, 255).

Det neutrala Gotland kunde profitera på båda sidor i korstågen, på såväl kristna som hedningar, men efter hand som Östersjön blev en kristen insjö, ändrades denna gynnsamma position. Inbördeskriget 1288 kan således ha berott på konkurrensen mellan staden och landet om en krympande marknad. Och om Visby med sina många tyskar aktivt hade tagit del i korstågen, medan landets handelsbönder hade exporterat till hedningarna, så fanns här ytterligare en anledning till konflikt (jfr Westholm 1988 s 17).

Torn mot himmelen

Situationen på Gotland kring och efter 1288 präglades av rivalitet. Trots fredsavtalet under kung Magnus Ladulås överinseende konkurrerade staden och landet om att bygga störst och högst. Men där staden prioriterade stadsmuren och dess torn, slösade landet på kyrkorna. Och jag menar, att det var kyrkobyggandet och utsmyckningen av kyrkorna, som slutligen knäckte handelsbönderna. Där alltså Lindquist hänvisade till beskattningen, som hindrade ackumulationen av kapital, och därmed möjligheten att investera i handel, vill jag peka på de överdrivna investeringarna i kyrkorna.

Ifall bönderna på Gotland inte hade använt så mycket pengar på stora kor, höga torn, enorma portaler, fönster, skulpturer och målningar, så skulle de ha haft en betydligt bättre utgångspunkt i konkurrensen med Visby och de tyska köpmännen. De borde ha använt mer av sitt överskott, inte på kyrkor, men på infrastruktur, hamnar och större skepp. Och med tanke på det fatala nederlaget 1361, borde de ha investerat mer i moderna vapen och rustningar. Men här kommer jag kanske för nära en kontrafaktisk spekulativ historia, "Tänk om ..." det eller detta.

Och sannerligen använde de mycket pengar. Gotlänningarna förvandlade sina kyrkor till allt, som cistercienserledaren Bernard av Clairvaux hade fördömt på 1100-talet. Kyrkorna blev *för* höga, *för* långa, *för* breda och med *för* många konstfärdiga bilder, som kunde dra uppmärksamheten bort från fromheten (Wienberg 1999 s 25). Se bara på den enorma kyrkan i Lau, på de mäktiga tornen mot himmelen i Dalhem, Rone (bild 8) och Öja. Se stenskulpturerna i Stånga och ringkorset i Öja. Tänk på Vamlingbo kyrkas torn, som en gång måste ha varit öns högsta, och på socknens många stenhus. Och inte minst, betrakta åter koret i Källunge, där grunden för byggandet var 12 mantal: detta är megalomani! Kanske var det logiskt i en medeltida värld med en djup religiös mentalitet, men det är vansinne, om man vill konkur-

Bild 8. Rone kyrka också kallad "Lang Jaku" dvs Långe Jacob, efter dess 60 m höga torn och skyddshelgonet S:t Jacob. Tornet är huvudsakligen från ca 1350. Trägravyr i Ny illustrerad tidning av A T Gellerstedt.

rera på en tidig kapitalistisk marknad vid Östersjön.

Under samma årtionde som borgarna i Visby lät uppföra mäktiga torn vid stadsmuren, investerade bönderna (och prästen) i Lärbro i ett präktigt kyrktorn (SvK Gotland II, 1935 s 93ff; Bartholin 1998). I båda fallen kunde byggnaden symbolisera Det himmelska Jerusalem – Visby med sina torn och krenelerade murar, och Lärbro med sin oktogonala plan. Men stadsmurens skydd av packhusen, var onekligen mera potent och praktisk, än kyrktornets prakt och symbolik. Eller med en formulering från Johnny Roosval: "Man tycker sig höra de tyska rådsmedlemmarnas energiska propaganda för stadsmursbygge, begabbande lantbornas slöseri med nya, stora kyrkor med underliga portaler." (Roosval 1945 s 303).

Varför då spendera så mycket i kyrkobyggande, kyrkoskulpturer, kyrkoinventarier och kyrkobilder? Det kunde bero på en "ålderdomlig" mentalitet, som mötte en mera "modern" ekonomi. Det skulle kunna bero på en gammal gotländsk mentalitet av gåvor, offer och ära, där status inte kopplades till ackumulation av pengar, men till frikostighet, att skänka till allierade och till gudarna. Ett gammalt mönster av givmildhet mötte en ny ekonomisk rationalitet. Och det skulle kunna vara en symbolisk tävlan eller rivalitet mellan "köpstaden" Visby och "köplandet" Gotland – bygga mer och mer, högre och högre – i en förgäves strävan att upprätthålla en urban kultur (jfr Qviström 1995 s 42f). Eller som folksägnen berättar om Hoburgsgubben längst i söder på Gotland, då han hörde, vad andra skulle ge i faddergåva: "ingalunda vill jag vara den sämste" (Säve 1959-61, I s 51 jfr Söderberg 1966 s 147).

Min tolkning kan påminna om debatten om Mayakulturens kollaps. En av de många förklaringarna har framhävt en obalans mellan den agrara produktiviteten och konstruktionen av monument. Tillbakagången i produktiviteten ledde till ytterligare uppförande av monument för att behaga gudarna, vilket förvärrade situationen, som slutade med en kollaps. Alltså, med en obalans på Gotland mellan handelsprofiten och kyrkobyggandet, betydde en fortsatt nedgång i handelsprofiten ännu högre kyrktorn för att behaga Gud, vilket bara förvärrade situationen, som slutade med en total nedgång. Men modellen är ingalunda ny. Ekonomihistorikern Robert S Lopez hävdade i tidskriften "Annales" redan 1952, att katedralerna var en ekonomisk belastning. Byggandet vid katedralen i Beauvais blev således en belastning för stadens utveckling (Lopez 1952; kritiserat i Murray 1989 s 47ff).

Men kanske är alla modeller och förklaringar överflödiga. För kan högkonjunkturen ha fortsatt med tanke på de många daterade gravstenarna från 1300-1400-talet (jfr Staecker 1999 s 259)? Nej, gravstenarna vittnar om en pragmatisk omställning. Då byggandet avtog, måste stenhantverkarna finna en ny marknad. Produkterna måste vara billigare än byggnaderna. Gravstenar kunde alltid hitta sina köpare. Och efter korstågen öppnade sig en större marknad för en gammal exportartikel i kalksten. Hela vägen runt Östersjön (bortsett från det hedniska Litauen) finner vi gotländska dopfuntar (jfr Landen 1993 s 50). Östersjöns folk behövde inte längre svärd, men funtar!

Gotland och europeiseringen

Avslutningsvis, åter till Gotland och europeiseringen. Gotlands storhetstid inföll, då ön valde en neutral position, en "tredje väg", mellan väst och öst, mellan kristna och hedningar. Gotland kunde rida på den krigskonjunktur, som uppstod vid Östersjön i kölvattnet av korstågen. Med den ena handen tog man emot korsfarare och pilgrimer, och med den andra sålde man vapen till fienden. Efterhand som Östersjöns kuster kristnades, blev Gotlands position emellertid ohållbar, och nedgången var ett faktum. När krigskonjunkturen vände uppstod konflikt mellan staden och landet om en krympande marknad, där landets fasthållande vid gamla traditioner blev en hämsko.

Med Gotlands kristnande ersattes ackumulationen av silver i jorden med byggnader över jorden. Europeiseringen betydde här, att Odens silver på gården byttes ut mot gåvor till Kristi kyrka (jfr Zachrisson 1998 s 216f). Men den fundamentala mentaliteten förblev oförändrad. Och liksom de sena skattfynden

var färre, men större (Östergren 1989 s 24f), så var de sista kyrkobyggnationerna få, men stora som ett tecken på kris. Böndernas fasthållande vid en mentalitet med investeringar i den religiösa sfären underminerade den materiella grunden. Ju högre tornen sträckte sig mot himmelen, ju mer minskade Gotlands välstånd.

Och europeiseringen i form av militär och religiös expansion i Östersjön gav Gotland en guldålder med en moralisk baksida. Temat uppgång och fall innebär i sig själv ett fokus på historiens tragiska förgänglighet. Och en varning mot att bygga över förmåga är en moralisk ståndpunkt. Men när vi beundrar Visbys avancerade stadskultur och de gotländska kyrkornas prakt, måste vi nu även betänka, att pengarna kom från det blodiga kriget i Baltikum.

Not

Undersökningen ingår i projektet "Kulturkrock eller kompromiss? Betydelsen av regionala strategier vid Östersjöområdets europeisering ca 1100-ca 1400", som finansieras av Stiftelsen Riksbankens Jubileumsfond. Min tolkning har presenterats vid projektets konferens på Malmgård i Finland i mars 1999 och vid ett forskarseminarium vid Arkeologiska institutionen i Lund i september 1999. Tack till deltagarna på Malmgård och i Lund för synpunkter, samt till Anders Andrén (Lund) och Bodil Petersson (Lund) för konstruktiva kommentarer till manuskriptet.

Referenser

Bartholin, Thomas, 1998. Dendrokronologiens tilforlidelighed. *Fornvännen* nr 2. Stockholm, s 141-142.

Bartholin, Thomas & Kriig, Stefan, 1992. *Gotland – dendrokronologiska dateringar.* Riksantikvarieämbetet, Lund. (stencil)

Blomkvist, Nils, 1997. När hanseaterna kom. En stadshistorisk jämförelse mellan Visby och Kalmar. *Gotländskt Arkiv.* Visby, s 47-70.

Brunius, C G, 1864-66. *Gotlands Konsthistoria* I-III. Lund.

Bråthen, Alf, 1995. *Dated wood from Gotland and the diocese of Skara.* Højbjerg.

— 1998a. Kommentar till Erland Lagerlöfs debattinlägg "Dendrokronologin och Gotlands kyrkor". *Fornvännen* 1997 nr 3-4. Stockholm, s 207-208.

— 1998b. Kommentar till Thomas Bartholins artikel om dendrokronologins tillförlitlighet. *Fornvännen* 1998 nr 4. Stockholm, s 258-259.

Burström, Mats, 1993. Silver as Bridewealth. An Interpretation of Viking Age Silver Hoards on Gotland, Sweden. *Current Swedish Archaeology* 1. Stockholm, s 33-37.

Christiansen, Eric, 1980. *The Northern Crusades. The Baltic and the Catholic Frontier 1100-1525.* New studies in medieval history. London/Basingstoke.

Culbert, T P, (ed.) 1973. *The Classic Maya Collapse.* Albuquerque. *Diplomatarium Suecanum I/Svenskt Diplomatarium I.* Utg Joh. Gust. Liljegren. Holmiæ/Stockholm 1829. (förkortat DS)

Eckhoff, Emil & Janse, Otto, 1922-36. *Visby stadsmur.* Del I-II. Uppsala/Stockholm.

Engeström, Ragnar, 1986. Stenhuset i kvarteret Novisen 5 i Visby – byggnadsarkeologi och restaurering. *Medeltiden och arkeologin. Festskrift till Erik Cinthio.* Lund Studies in Medieval Archaeology 1. Lund, s 301-312.

— 1988. *Visby – historisk bakgrund, arkeologiska dokumentationer.* Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer, Medeltidsstaden 71. Stockholm.

Ersgård, Lars, 1988. *"Vår marknad i Skåne" – Bebyggelse, handel och urbanisering i Skanör och Falsterbo under medeltiden.* Lund Studies in Medieval Archaeology 4. Stockholm.

Falck, Waldemar, 1982. Bebyggelse i Visby under medeltiden – kring ett rekonstruktionsarbete. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 3. Den medeltida staden. Stockholm, s 185-197.

— 1990. Visby stad omkring 1300 - kring ett rekonstruktionsarbete. *Gotlandia Irredenta. Festschrift für Gunnar Svahnström zu seinem 75. Geburtstag.* (Hrsg.) Robert Bohn. Sigmaringen, s 87-92.

— 1995. *Visbys stadsmur. En kulturhistorisk vandring.* Stockholm.

Gallén, Jarl, 1982. Rigabiskoparna och Helgeands (S:t Jacob) i Visby. *Gotländskt Arkiv.* Visby, s 97-102.

Gustafsson, Lotten, 1998. "Idag ska vi ändra historien!" Sex sätt att berätta om Valdemar Atterdags härjningar på Gotland. *RIG, Kulturhistorisk tidskrift nr 2.* Lund, s 65-75.

Jonsson, Kenneth, 1997. Hansatiden på Gotland i ett numismatiskt perspektiv. *Gotländskt Arkiv.* Visby, s 7-18.

Jonsson, Marita, 1990. *Medeltidsveckan på Gotland.* Stockholm.

Kattinger, Detlef, 1992. Tyska och gotländska köpmäns handel på Novgorod och i England under 1100- och 1200-talet. *Gotländskt Arkiv.* Visby, s 131-142.

Kennedy, Paul, 1987. *The Rise and Fall of the Great Powers. Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000.* New York.

Kyhlberg, Ola, 1991. *Gotland mellan arkeologi och historia. Om det tidiga Gotland.* Theses and Papers in Archaeology 4. Stockholm.

Lagerlöf, Erland, 1975. *Gotländsk stenskulptur från gotiken. En stenhuggarverkstad på 1300-talet.* Stockholm.

— 1997. Dendrokronologin och Gotlands kyrkor. *Fornvännen* nr 1. Stockholm, s 63-66.

Lagerlöf, Erland & Svahnström, Gunnar, 1991. *Gotlands kyrkor. En vägledning.* Stockholm.

Landen, Annette, 1993. Gotland centrum för medeltida stenexport. *Populär Historia* nr 6. Lund, s 44-51.

Lindquist, Sven-Olof, 1984. Sextio marker silver vart år... *Gotländskt Arkiv.* Visby, s 139-149.

— 1988. Die ökonomischen Grundlagen des gotländischen Landkirchenbaus im Mittelalter. Gotland. *Tausend Jahre Kultur- und Wirtschaftsgeschichte im Ostseeraum.* (Hrsg.) Robert Bohn. Kieler Historische Studien 31. Sigmaringen, s 41-55.

Lindqvist, Per, 1997. *Det medeltida Visby. Stenbyggnader och dendrokronologi.* C-uppsats i medeltidsarkeologi, Arkeologiska institutionen, Lunds Universitet. (stencil)

Lindström, G, 1892-95. *Anteckningar om Gotlands medeltid* I-II. Stockholm.

Lopez, Robert Sabatino, 1952. Économie et architecture médiévales. *Annales. Èconomies - Sociétés - Civilisations* VII: 4. Paris, s 433-438.

Lundberg, Erik, 1940. *Byggnadskonsten i Sverige under medeltiden 1000-1400.* Stockholm.

Lundmark, Efraim, 1925. Bilefeld, Strelow och de gotländska kyrkornas kronologi. *Fornvännen.* Stockholm, s 162-180.

Magnusson, Gert, 1989. Visby – medeltidens Bofors? *Mänsklighet genom millennier. En vänbok till Åke Hyenstrand.* Stockholm, s 169-171.

— 1995. Iron Production, Smithing and Iron Trade in the Baltic during the Late Iron Age and Early Middle Ages (c. 5th-13th Centuries). *Archaeology East and West of the Baltic. Papers from the Second Estonian-Swedish Archaeological Symposium, Sigtuna, May 1991.* (Ed.) Ingmar Jansson. Theses and papers in archaeology N.s A 7. Stockholm, s 61-70.

McIntyre, Anthony Osler, 1992. *Medieval Tuscany and Umbria.* Architectural guides for travelers. San Francisco.

Murray, Stephen, 1989. *Beauvais Cathedral. Architecture of Transcendence.* Princeton, New Jersey.

Prahl, Göran, 1996. *Kastaler på Gotland, Bornholm och i sydöstra Skåne.* D-uppsats i medeltidsarkeologi vid Arkeologiska institutionen, Lunds Universitet. (stencil)

Qviström, Linda, 1995. *Medeltida stenhus på Gotlands landsbygd.* C-uppsats i medeltidsarkeologi, Arkeologiska institutionen, Lunds Universitet. (stencil)

Roosval, Johnny, 1911. *Die Kirchen Gotlands. Ein Beitrag zur mittelalterlichen Kunstgeschichte Schwedens.* Stockholm.

— 1933. Årtalen i Bilefeldts taxuslista och hos Strelow. *Ymer* häfte 2-3. Stockholm, s 302-308.

— 1945. Den kyrkliga konsten under medeltiden. *Boken om Gotland. Minnesskrift med anledning av Gotlands återförening med Sverige genom freden i Brömsebro den 13 augusti 1645.* I. (Red) Richard Steffen. Visby, s 271-315.

— 1950. *Den gotländske ciceronen. Vägvisare genom den gotländska konsthistorien med huvudvikten lagd på medeltida kyrkokonst.* Stockholm.

Rudnert, Sune, 1989. *Carl Gustaf Hellqvist och hans historiemålning "Valdemar Atterdag brandskattar Visby den 27 juli 1361".* Licentiatuppsats, Institutionen för konstvetenskap, Lunds universitet. Malmö. (stencil)

— 1991. *I historiemålarens verkstad. Carl Gustaf Hellqvist – liv och verk.* Lund Studies in Art History 3. Lund.

Schück, Adolf, 1945. Gotlands politiska historia intill Brömsebrofreden. *Boken om Gotland. Minnesskrift med anledning av Gotlands återförening med Sverige genom freden i Brömsebro den 13 augusti 1645.* I. Red Richard Steffen. Visby, s 178-225.

Scriptores rerum Suecicarum medii aevi III 1-2. (Utg.) Claudius Annerstedt. Upsaliae 1871-76. (förkortat SRS)

Snöbohm, Alfred Theodor, 1897. *Gotlands land och folk. Hufvuddragen till en teckning af Gotland och dess öden från äldre till nuvarande tider.* Visby.

Staecker, Jörn, 1999. Dialog mit dem Tod. Studien zu den mittelalterlichen Grabplatten Schwedens im Spiegel der Europäisierung. Die Epigraphik. *Europeans or Not? Local Level Strategies on the Baltic Rim 1100-1400 AD.* (Eds.) Nils Blomkvist & Sven-Olof Lindquist. CCC papers 1. Visby/Kalmar, s 231-262.

Steffen, Richard, 1933. Länsarkivets aktpublikationer IV. Handlingar rörande Visby domkyrka, dess jordar och inventarier 1-2. *Gotländskt Arkiv.* Visby, s 45-60.

Stenberger, Mårten, 1947-58. *Die Schatzfunde Gotlands der Wikingerzeit, I-II.* Stockholm.

Strelow, Hans Nielssøn, 1633. *Cronica Guthilandorum.* Kiøbinghaffn. (Faksimiltryck Visby 1978)

Svahnström, Gunnar, 1953. Bostadsskicket på Gotland under medeltiden. *Nordisk Kultur XVII.* Byggnadskultur. Stockholm/Oslo/København, s 246-269.

— 1964. *Källunge kyrka. En vägledning.* Visby.

— 1976. Häuser und Höfe der handeltreibenden Bevölkerung auf Gotland während des Mittelalters. *Häuser und Höfe im Ostseegebiet und im Norden vor 1500. Beiträge zur Geschichte und Soziologie des Wohnens.* (Red) Gunnar Svahnström. Acta Visbyensia V. Visby- symposiet för historiska vetenskaper 1974. Visby, s 9-28.

Sveriges Kyrkor, konsthistoriskt inventarium 1ff. Stockholm 1912ff. (Förkortat SvK)

Söderberg, Bengt G, 1966. Sockenkatedraler. *Svenska turistföreningens årsskrift.* Stockholm, s 146-163.

Säve, P A, 1959-61. Gotländska sägner. *Svenska sagor och sägner 12, I-II.* (Utg) Herbert Gustavson & Åsa Nyman. Uppsala.

Tainter, J A, 1988. *The Collapse of Complex Societies.* Cambridge.
Thomson, J K J, 1998. *Decline in History. The European Experience.* Cambridge.
Thordeman, Bengt, 1944. *Invasion på Gotland 1361. Dikt och verklighet.* Stockholm.
Thunmark-Nylén, Lena, 1980. Om de gotländska kyrkornas ålder. *Gotländskt Arkiv.* Visby, s 17-34.
Tortzen, Christian, 1961. *Gotland 1361. Forudsætningerne. Overleveringen.* København/Stockholm/Oslo/Helsingfors.
Wase, Dick, 1995. De Strelowska kyrkoårtalen. *Fornvännen.* Stockholm, s 83-93.
Westholm, Gun, 1988. Staden Visby 1288. *1288. Inbördeskrigets år på Gotland.* (Red) Lennart Bergh. Visby, s 15-18.
— 1997. Gotland, hansan och de bevarade spåren av en epok. *Gotländskt Arkiv.* Visby, s 71-94.
— 1998. Stenstadens ålder – kan Visbys medeltida stadsdelar äntligen dateras? *Gotländskt Arkiv.* Visby, s 33-48.
Wienberg, Jes, 1986. Gotiske kirkehvælvinger - et økonomisk perspektiv. *Medeltiden och arkeologin. Festskrift till Erik Cinthio.* Lund Studies in Medieval Archaeology 1. Lund, s 213-225.
— 1999. Enten-Eller. Apsidekirker i Norden. *Hikuin 24.* Højbjerg, s 7-44. (Tryckår okorrekt angiven som 1997.)
— (under tryckning). Churches and Centrality: Basilicas and Hall-Churches in Medieval Scandinavia and Livonia. *Lübeck Style – Novgorod Style: Baltic Rim Central Places as Areas for Cultural Encounters and Urbanisation 1100-1400.* (Ed) Muntis Auns. CCC-papers 5. Riga.
Wolff, Arnold, (Hrsg.) 1986. *Der gotische Dom in Köln.* Köln.
Yrwing, Hugo & Kivikoski, Ella & Niitemaa, Vilho & Enemark, Poul & Blom, Grethe Authén 1960. Gotlandshandel. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid* 5. Malmö. Sp 391-402.
Yrwing, Hugo, 1978a. *Gotlands medeltid.* Visby.
— 1978b. Kring Helgeandsoktogonen i Visby. *Gotländskt Arkiv.* Visby, s 13-28.
— 1986. *Visby – Hansestad på Gotland.* Stockholm.
Zachrisson, Torun, 1998. *Gård, gräns, gravfält. Sammanhang kring ädelmetalldepåer och runstenar från vikingatid och tidigmedeltid i Uppland och Gästrikland.* Stockholm Studies in Archaeology 15. Stockholm.
Öhrman, Roger, 1994. Vägen till Gotlands historia. *Gotländskt Arkiv.* Visby.
Östergren, Majvor, 1989. *Mellan stengrund och stenhus. Gotlands vikingatida silverskatter som boplatsindikation.* Theses and papers in archaeology 2. Stockholm.

Summary

The Golden Ages of Gotland – churches, trends and crusades

On Gotland medieval ruins and unfinished churches bear witness of a Golden Age, which suddenly was interrupted. With the enormous chancel of Källunge as a point of departure I ask, why medieval Gotland declined. Hitherto the explanations have been a shift in the transit trade in the late 13th C., the civil war between Visby and the countryside in 1288, the Plague of 1350, the invasion by the Danish king Valdemar Atterdag 1361 or a rise of taxes by king Erik of Pomerania in 1412. Chronologies of the building activity at the churches, the town wall and the stone houses based on written sources, art history and dendro chronology show however, that the turning point was already in the middle of the 13th C. I suggest, that the Golden Age of Gotland in the 13th C. was a war-economy created by the crusades in the Baltic. Gotland on one hand supported the crusaders and on the other hand sold weapons to the heathens. As the Baltic Rim was christianized the boom was over. The town and the countryside were now competitors on a shrinking market. The town concentrated on fortifications, whereas the tradesmen of the countryside undermined their own position by ostentatious investments in churches. The countryside continued a mentality of offerings, where once silver hoards in the ground had been replaced by churches over ground.